

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Лонська Людмила Іванівна

УДК 811.161.2'367.332.3

**СТРУКТУРНО – СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
БУТТЄВИХ РЕЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 2001

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: дійсний член АПН України,
доктор філологічних наук, професор
Грищенко Арнольд Панасович,
Національний педагогічний університет імені
М.П.Драгоманова,
завідувач кафедри української мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Мойсієнко Анатолій Кирилович,
Київський національний університет імені
Т.Г.Шевченка,
завідувач кафедри української мови

кандидат філологічних наук, доцент
Степаненко Микола Іванович,
Полтавський державний педагогічний інститут
імені В.Г.Короленка,
завідувач кафедри української мови

Провідна установа: Вінницький державний педагогічний університет
імені М.М.Коцюбинського, кафедра української мови,
Міністерство освіти і науки України, м. Вінниця.

Захист відбудеться “16” жовтня 2001р. о 14³⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053 04 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м.Київ, вул.Пирогова,9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, М.Київ, вул.Пирогова,9.

Автореферат розісланий “ 11 “ вересня

2001 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.П.Гальона

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дисертація присвячена дослідженню граматичної і семантичної структури двоскладних буттєвих речень в сучасній українській літературній мові.

Буття –це універсальне поняття, яке привертає до себе увагу дослідників багатьох наук, зокрема логіків, філософів, лінгвістів. Це пов'язано насамперед з тим, що на сьогодні у науці немає відповіді на питання: що таке буття, яке воно є і чому існує. За робоче визначення буття у дослідженні береться таке: все те, що реально існує, є наявним у дійсності. Маючи філософську основу, лінгвістична суть буття передбачає його аналіз на різних рівнях. У дисертації з'ясовуються два боки процесу буття: лексико-семантичний, пов'язаний з описом значеннєвої природи дієслівного предиката буття, і семантико-синтаксичний, який передбачає аналіз двоскладних буттєвих речень. Такий підхід зумовлює перегляд традиційних концепцій, згідно з якими буттєве речення розглядається у межах односкладних номінативних.

Вагомий внесок у розробку питань, пов'язаних з вивченням односкладних буттєвих речень зробили такі мовознавці: О. О.Потебня, О. М. Пешковський, Д.М.Овсянко-Куликовський, В.О.Богородицький, Л.А.Булаховський, Б.М.Кулик, О.О.Шахматов, Є.М.Галкіна-Федорук, Н.Ю.Шведова, Г.О.Золотова, Л.О.Біятенко, О.М.Книш, І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська та інші, які зазначали, що такі речення є засобом вираження буття природи чи навколишнього середовища. Але проблемним залишалось питання про визначення граматичної функції головного члена таких речень. Одні мовознавці вважали, що називний відмінок виступає підметом, інші - присудком.

Нерозв'язаним було і питання про класифікацію буттєвих речень, в її основу лягли різні принципи: значення (О.М.Пешковський, Б.М.Кулик, Л.А.Булаховський), синтаксичні функції (О.О.Шахматов, Є.М.Галкіна-Федорук), стилістичні ознаки (Л.О.Біятенко), комунікативні засади (Н.Ю.Шведова), наявність семантичного суб'єкта (Г.О.Золотова). У сучасному мовознавстві для позначення суті буттєвого речення вживається термін “одноядерні/однокомпонентні/двокомпонентні речення” (І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська), під якими вчені розуміють речення на позначення стану навколишнього середовища, періодів часу, стихійних явищ, що не викликаються дією якогось суб'єкта. Однак ні сам термін, ні визначення не охоплює усіх буттєвих речень, тобто двоскладних речень, провідним компонентом яких є буттєве дієслово. Вивченню таких речень у мовознавстві практично приділялося недостатньо уваги. Якщо на матеріалі російської (Н.Д.Арутюнова, Є.М.Ширяєв, В.В.Тихонова), англійської (Т.В.Воронцова) мов повно проаналізовано граматико-семантичну чи логіко-семантичну суть буттєвих речень, з'ясовано семантичні можливості предиката як організатора пропозиції і семантичної структури двоскладного речення, різновиди семантичної структури, кожен з яких має у якості референта визначену ситуацію, то в україністиці ця проблема потребує комплексного й

адекватного вирішення. Окремі праці А.П.Гриценка, Н.Л.Іваницької, І.Р.Вихованця, І.І.Данильчук та інших внесли вагомий внесок у цю проблему і сприяли становленню сучасних уявлень про двоскладне буттєве речення. Усе це зумовило вибір теми дисертації.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена необхідністю поглибленого аналізу специфіки простих речень, виділених в окремий тип за наявністю в їхньому складі дієслівних присудків, що позначають різні вияви буття, існування предметів і явищ у позамовній дійсності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами. Напрям дисертаційного дослідження відповідає науковій проблемі кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова і є складовою частиною комплексної теми кафедри “Лінгводидактичний опис функціонування української мови”.

Об'єктом дослідження виступають двоскладні речення, об'єднані семантикою буття, існування. Аналізуються речення, в яких наявний буттєвий дієслівний предикат, орієнтований на суб'єкт існування.

Матеріал дослідження. Фактичний матеріал, проаналізований у дисертації, добрався з художніх текстів української літератури XIX-XX століття різної жанрової приналежності (прозових, поетичних і драматичних творів), а також з Словника української мови в 11-ти томах. Всього проаналізовано близько п'яти тисяч буттєвих речень.

Мета дисертації полягає у системному аналізі структурно-семантичних особливостей двоскладних буттєвих речень.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- 1) з'ясувати лінгвістичну суть категорії буття у співвідношенні з її філософським трактуванням;
- 2) описати фази буття; позначувати відповідними дієсловами;
- 3) з'ясувати принципи виділення ЛСГ дієслів буття у функції присудка буттєвого речення;
- 4) обґрунтувати методіку класифікації буттєвих лексем на основі парадигматичних і синтагматичних зв'язків;
- 5) проаналізувати валентні і сполучувальні особливості буттєвих дієслів;
- 6) виділити і описати мінімальні структурні схеми двоскладних буттєвих речень та засоби їх морфолого-синтаксичної реалізації;
- 7) з'ясувати семантичні особливості буттєвих речень.

Методи дослідження. У дисертаційній роботі використано компонентний аналіз дієслівних лексичних одиниць з метою визначення складу лексико-семантичної групи дієслів буття. Прийоми дистрибутивного аналізу було застосовано з метою виділення структурних схем, формальний склад і семантика яких зумовлюється валентністю дієслівних предикатів.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше на матеріалі сучасної української літературної мови обґрунтовуються засади ідентифікації лексико-семантичної групи дієслів буття, характеризується їхня участь у формуванні структурних і значенневих особливостей відповідного типу двоскладних речень, детально аналізуються конкретні модифікації (структурні схеми) речень, зумовлювані наявністю різних поширювачів дієслів-присудків.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що в ньому запропоновано й обґрунтовано на новітніх засадах формального аналізу синтаксичних структур принципи виділення окремого типу двоскладних речень за ознаками сполучувальних можливостей дієслів-присудків, категоріальна семантика яких мотивує наявність або відсутність відповідних залежних синтаксем. Важливим з теоретичного погляду є також аналіз когнітивних аспектів різних структурно-значенневих різновидів буттєвих речень.

Практичне значення роботи визначається можливістю використання її результатів у підручниках і посібниках з сучасної української літературної мови з метою поглибленого опису структурно-семантичної специфіки простого речення, а також у практиці вузівського і шкільного викладання української мови, у спецкурсах і спецсемінарах з проблем синтаксису простого речення. Матеріали дисертації можна використати у лексикографічній практиці, зокрема, в тлумаченні буттєвих дієслів української мови, в укладанні синтаксичного словника сполучуваності буттєвих дієслів з суб'єктивними, об'єктивними, локативними і темпоральними синтаксемами.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях кафедри української мови НПУ імені М.П. Драгоманова, на підсумкових наукових конференціях викладачів Київського (1998) і Черкаського (1997-2000) університетів, заслуховувались на У Міжнародній конференції “Україна і Франція, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур” (м.Дніпропетровськ, травень 1998 р.), на Всеукраїнській науково-практичній конференції “Іван Огієнко й утвердження гуманітарної науки та освіти в Україні” (м.Житомир, березень 1997 р.), на Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 80-річчю від дня народження Олеся Гончара (21-22 квітня 1998 р., м.Дніпропетровськ), на Всеукраїнській науково-практичній конференції “Соціально-педагогічне забезпечення гуманітарної освіти спеціаліста технічного профілю” (м.Черкаси, 17-18 березня 1999 р.), на конференції “Тоголь у діалозі культур” (м.Ніжин, 14-16 квітня 1999 р.), на конференції “Проблеми когнітивної лінгвістики” (м. Черкаси, травень 1999р.).

Зміст роботи викладено у 11 публікаціях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку умовних скорочень, списку використаної літератури, який становить 203 найменування, списку використаних джерел (62 найменування) та додатка “Тлумачний словник – покажчик

буттєвих дієслів української мови”. Обсяг дисертації без списку використаної літератури-160 сторінок , загальний обсяг роботи-238 сторінок.

ЗМІСТ РОБОТИ

У “Вступі” обґрунтовано вибір теми, її актуальність, сформульовано мету і завдання дослідження, визначено наукову новизну роботи, її теоретичне і практичне значення, описано методи дослідження.

У *першому розділі* “Дієслова лексико-семантичної групи (ЛСГ) буття у функції предиката двоскладного речення” обґрунтовується поняття буття як лінгвістичної і філософської категорії, фази його виявів, з’ясовуються засади семантичної класифікації буттєвих дієслів, пропонується методика виділення дієслів ЛСГ буття, здійснюється семний аналіз буттєвих дієслів, характеризуються властиві їм валентні особливості.

Семантична категорія буття, базуючись на філософській основі, зводиться до такого визначення: все те, що реально існує, є наявним у дійсності.

На особливу увагу з погляду вираження буття як семантичної категорії заслуговує зміст дієслова бути, на основі якого виділено три групи буттєвих лексем: 1) дієслова існування; 2) дієслова наявності і приналежності; 3) локативні дієслова Першу групу буттєвих лексем - **дієслова існування** - об’єднують семи “бути”, “існувати”. За наявністю/відсутністю додаткових сем у структурі дієслова виділяються вужчі підгрупи дієслів існування: *власне буттєві* (дієслова існування без будь-яких додаткових характеристик): “існувати”, “траплятися”, “ставатися”, “відбуватися”, “діятися”, “здійснюватися” та інші: Є [існують] свята для хіміків і металургів, для шахтарів і рибалок, для вчителів і льотчиків, для моряків і танкістів (Гуцало); Поняття особистої свободи “існує” (Скляренко); Діялось се в тридцятих роках минулого століття (Коцюбинський); *дієслова існування з додатковими* (якісними, кількісними, темпоральними та оцінними) *характеристиками*; *дієслова існування як процес самовиявлення і сприймання*. Дієслова існування з якісними характеристиками об’єднуються в одну групу за додатковою семою якісної ознаки; дієслова з семою сили, інтенсивного вияву буття: “буяти”, “бушувати”, “шаленіти”, “лютувати” та інші. Лютує голод в Україні, Лютує в княжому селі (Шевченко); дієслова з семою неінтенсивного, послабленого вияву буття: “тепліти”, “тліти”: Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі (Коцюбинський); дієслова з семою домінування, активного вияву стану, процесу: “царювати”, “царствувати”, “панувати”: Відтепер панувала тут інша енергія, та, що руйнує (Гончар); дієслова з семою прихованого вияву буття: “гаїтися”, “губитися”, “тонутти”: Вони вийшли на гінну дорогу, що губилась в плетиві березки, деревію, пижми (Стельмах); дієслова з семою міцності, стабільності: “вкоренитися”, “залягти”, “покластися”: На губи поклалася гірка й мудра усмішка (Шевчук); дієслова з семою нестабільності , непостійності: скакати, стрибати: Кожна зморшка на безвусому виду скакала у нього (Коцюбинський). До дієслів існування з кількісними

характеристиками належать: рясніти, роїтися, рябіти, числитися, нараховувати, висипати(ся), наприклад: В столиці світовій, на торжищі ідей... Вони роїлися поети і піїтки (Зеров). До дієслів існування з темпоральними характеристиками належать такі: бувати, дожити-доживати, проживати-прожити, проіснувати, наприклад: Дитина дожила тільки до вечора (Нечуй-Левицький); Буває день, коли вони приходять легкі, доброзичливі і відкриті (Михайло Орест). Процес існування може бути оцінений позитивно чи негативно, тобто на ядерну сему буття може накладатися сема конотативної оцінки. Оцінну (позитивну) характеристику мають такі дієслова: благоденствувати, нажитися, процвітати та інші: Поки пан Халявський був конотопським сотником, так пожила /Зубиха/ у розкоші (Квітка-Основ'яненко); до дієслів з негативною оцінкою належать такі: бідувати, гнути, животіти, нидіти, подихати тощо: Вони не жили, а тільки животіли на чужині, тиняючись в наймах по усяких місцях (Нечуй-Левицький). Дієслова існування зі значенням процесу самовиявлення і сприймання поділяються на такі підгрупи:

- 1) дієслова з загальним значенням самовиявлення: Професійна офіцерська гоноровитість раптом прокинулася, заговорила в ньому (Гончар); Гірка образа відсвічується в її очах (Бажан);
- 2) дієслова з загальним значенням сприймання: Ця ворожнеча помічалась і в кав'ярні (Коцюбинський);
- 3) дієслова зі значенням самовиявлення через зорове сприймання: Крізь дим вирисовується дірка на чолі (Хвильовий); Скрізь по стінах старенької хати повиступав сніг (Яновський);
- 4) дієслова самовиявлення через слухове сприймання: Там бубни і сопіння бринять (Леся Українка); Здалеку лине пісня (Стельмах);
- 5) дієслова існування як процес самовиявлення через сприймання нюхом і дотиком: В тілі трохи холод чується (Панас Мирний).

Другу групу буттєвих дієслів складають **дієслова наявності і приналежності**: мати, бути², виглядати, володіти, находитися-натися, належати та інші: Його /Ястшембського/ батько колись мав свої села (Нечуй-Левицький); В неї /Марти/ набралось сліз повнісінькі очі (Нечуй-Левицький).

Третю групу буттєвих дієслів складають **локативні дієслова**. Їх об'єднує значення знаходитися. Серед цих дієслів виділяються такі підгрупи:

- 1) власне локативні: перебувати, міститися, бути, знаходитися, стояти, розташовуватися та інші: Мирно в долині розташувалися подвір'я славних колись кожум'як, гончарів, дігтярів і інших не дуже привілейованих ремісників... (Яновський);
- 2) локативні дієслова з якісною характеристикою: Чернеча гора височить (сема "високо") поруч Дніпра (Гончар); А в небі, переймаючи простір, Піднісся Чатир-Даг двійним наметом (Зеров);

3) локативні дієслова з додатковою локальною характеристикою: В'юниться стежка поміж очеретами (Гончар);

4) локативні дієслова з додатковою кількісною характеристикою: Хворі юртувались у палатах (Хвильовий);

5) локативні дієслова з додатковою темпоральною характеристикою: Півдня вона побула в чужому домі, між чужими людьми (Нечуй-Левицький);

6) локативні дієслова з додатковою оцінною характеристикою: Долиною під деревами ніжився (позитивна оцінка: знаходився +сема спокою) прекрасноводний Псьол (Яновський); Книжки валялись (негативна оцінка: недбало покладені) на постелі й на подушках (Нечуй-Левицький).

Три групи буттєвих дієслів були виділені на основі трьох засад: денотативної, парадигматичної і синтагматичної. Суть денотативної засади полягає в тому, що денотатом є процес буття, будь-яка субстанція, що реально існує у дійсності. Роль цієї засади дещо послаблена, оскільки важко уявити денотат будь-якого процесу. Суть парадигматичної засади полягає в тому, що парадигматичні зв'язки дієслова, які базуються на подібності його семантичних ознак, допомагають виявити склад ЛСГ, до якої вони входять.

Суть синтагматичної засади базується на аналізі семантико-синтаксичної валентності буттєвих дієслів. Сполучуваність дієслів, за якою встановлюється валентність, дозволяє поділити їх на три групи:

1) дієслова абсолютної семантики. Сюди належать дієслова власне буттєві: Була неділя (Нечуй-Левицький); Точились жорстокі бої (Скляренко); дієслова існування з якісною характеристикою: Сонце пече. Сонце шаленіє (Донченко); Лив і лив дощ (Гончар). Абсолютивні дієслова функціонують як одновалентні, у чому переконує їхня значеннева самодостатність без участі поширювачів;

2) дієслова релятивної семантики. До них належать локативні дієслова, які поширюються обставинним конкретизатором: Там уже був противник (Гончар); дієслова наявності і приналежності, що вимагають об'єкта наявності або володіння: Хто працює, той володітиме всім (Шиян); дієслова існування з семантикою сприймання: Замки величезно бовваніють на скелях (Нечуй-Левицький); з семантикою існування у певних умовах: Син гниє у неволі, гниє в окопах (Шевченко); локативні дієслова з семантикою перебування десь певний час: Днював я якраз біля свого села (Збанацький). Дієслова релятивної семантики потребують для вияву свого значення одного або двох слів-конкретизаторів. Вони функціонують як двовалентні або тривалентні;

3) дієслова з абсолютивно-релятивною семантикою, які в одних випадках реалізують семантику абсолютивно, в інших – релятивно: У полі біліють ромашки (Стельмах) – релятивна семантика, Цвітуть сади, біліють хати (Шевченко) – абсолютивна семантика.

Синтагматика дієслів значною мірою впливає на значення лексеми. Є дієслова з універсальною, широкою і вузькою чи навіть закритою сполучуваністю: бути, існувати, стояти (універсальна сполучуваність – з іменниками різнопланової семантики); широку сполучуваність мають лексеми: кипіти (війна, бій, мороз, почуття), жевріти (почуття, світло, проміжок часу) та інші. Закриту семантику мають такі лексеми: різатися (зуби), понабиратися (чогось небажаного) та інші.

У другому розділі “**Структурно-семантичні особливості буттєвих речень**” визначаються мінімальні структурні схеми буттєвих двоскладних речень та з’ясовуються засоби їх морфолого-синтаксичної реалізації, описуються семантичні особливості аналізованих конструкцій. Структуру буттєвих речень складають компоненти мінімальні, але достатні з структурного й інформативного погляду, тобто ті, які зумовлені валентними властивостями дієслівного предиката.

Залежно від семантики предиката буттєві речення поділяються на 3 типи: 1.Речення існування (власне буттєві). 2.Речення наявності і приналежності. 3.Локативні речення.

Речення існування мають двокомпонентну будову (S-VfPraed), що реалізується на морфолого-синтаксичному рівні як схема N₁-Vf: Був собі один маляр (Квітка-Основ’яненко); Стояв вересень (Коцюбинський); Була неділя (Нечуй-Левицький). Речення наявності і приналежності та локативні речення мають трикомпонентну або чотирикомпонентну будову. У межах трикомпонентної схеми виділяються такі структури: S-VfPraed-Obj; S-VfPraed-Adv_{loc}; S-VfPraed-Adv_{temp}. У структурі S-VfPraed-Obj, крім суб’єкта і предиката, наявний об’єкт, який виражається формами безприйменникового родового, знахідного, давального, орудного та прийменниково-іменниковими формами родового, знахідного і орудного відмінків. Знахідний у функції об’єкта властивий реченням з семантикою наявності чого-небудь у посесора (зовнішніх ознак, відношення до родинних стосунків, об’єкта володіння): Заруба мав дві господарки (Самчук); Латин дочку мав чепуруху (Котляревський). Об’єктне значення реалізується іменником у формі знахідного відмінка з прийменниками: *у/в/, крізь, на*: Крізь піввідкрите вікно тьмяне пробивалося світло (Зеров). Родовий відмінок є найважливішою формою, що використовується для вираження об’єктних відношень у структурі речення. Крім об’єктного значення, родовий передає не властиві категоріальній відмінковій природі супровідні предикатні кількісні значення: Сини й дочки Мартина по школах розуму набираються (Самчук).

Об’єкт, виражений формою родового відмінка, реалізується поєднанням іменників з прийменниками: *в(у), для, до*: У пана був ставок (Глібов).

Об’єкт у формі давального відмінка вживається у реченнях з семантикою належності: Ця земля здавна належить йому (Коцюбинський).

Об’єкт, виражений формою безприйменникового орудного відмінка, вживається у реченнях з семантикою наявності володіння: Він володів десятинами землі (Стельмах).

Прийменниковий орудний вживається у реченнях з семантикою знаходження суб'єкта серед певної кількості однорідних: Між ними був і Микола Джеря (Нечуй-Левицький).

Структура S-VfPraed-Adv реалізується такими варіантами: N₁-Vf-Adv (прислівник місця), N₁-Vf-PraepN₂, N₁-Vf-PraepN₆. Присутність адвербіалізатора у локативних реченнях є необхідною умовою повної семантичної реалізації конструкції. Локативний предикат передбачає заповнення відкритої позиції компонентом з обставинно-локальним значенням, функцію якого виконує прислівник (Життя клекотіло внизу (Коцюбинський); Висока могила-курган здіймається неподалік (Гончар)) та прийменниково-іменникові сполуки, найпоширенішими серед яких є праерN₆: *в, на, при, по* + N₆: У Сквирі лікар був (Рильський); На весіллі трапилася пригода (Яновський); Піт брудними патьоками струмився по його обличчю (Стельмах); Вона живе при старшому синові (Гончар).

Адвербіальну синтаксему реалізує сполука праерN₂, яка має варіанти: *коло N₂, біля(побіля) N₂, побіч N₂, близько N₂, поблизу N₂, недалеко (від) N₂, неподалік (від) N₂*, що означають розміщення навколо предмета або в безпосередній близькості від нього: Біля струмка розташувались бійці маршової роти (Гончар); Неподалік Горпищенкової кошари...стоїть чабанський колодязь (Гончар).

Великою різноманітністю визначаються сполуки “праерN₂,” які виражають дистантну локалізацію з вказівкою на конкретну сторону просторового орієнтира. З-поміж них виділяються групи *горизонтальної (перед N₂, за N₂, попереду (поперед, спереду) N₂, позаду (позад, ззаду) N₂)* локалізації: Попереду нього чорнів ліс (Тютюнник), різновидом якої є місце з бічної сторони просторового орієнтира. Це значення передається *сполукою “поперед, поруч, обік, обіч, побіч, збоку, збоку від + N₂,”*: Поруч хаток ліпилися крихітні вівчарні, корівники (Тулуб). Для передачі точності просторового орієнтира вживаються *сполуки “ліворуч, праворуч, обабіч + N₂,”*: Обабіч залізничної колії лежали зорані поля (Загребельний). Локативна синтаксема, виражена прийменниково-іменниковою сполукою родового відмінка представлена такими конструкціями: *“край, кінець, уздовж, вповдовж, поздовж, навколо (навпіл), навкруг (навкруги), довкруг (довкруги), круг, округ, кругом, всередині, серед, посеред, посередині, поверх, зверх + N₂,”* що означають локалізацію в кінці якогось предмета, у просторі на незначній відстані від просторового орієнтира, місце чогось у межах такого орієнтира, з усіх боків, рівномірне розміщення по колу, всередині якого знаходиться суб'єкт буття: І ниви безмовні Лежать округ тебе (Первомайський); Уздовж стежки було кам'яне громаддя (Нечуй-Левицький).

Сполуки орудного прийменникового відмінка диференціюють значення статичної локалізації (*за, поза, перед (поперед), під (під), над (понад), перед (поперед), нарівні з, поміж (проміж), між (межи), поряд з, поруч з, паралельно з, побіч з + N₅*: За кермом сидів боєць (Гончар); А під кручею діялось щось незвичайне (Гончар); Біжить стежка понад ставом (Головка);

Поміж полем і річкою стояв густий туман (Довженко); Понад самим берегом в'ється в траві стежка... (Нечуй-Левицький).

Структура S-VfPraed-Adv_{temp.} передбачає заповнення “вакантного” місця при предикаті часовим адвербіалізатором. Як необхідний компонент Adv_{temp.} виступає тоді, коли у структурі предиката наявна сема часу на зразок *прожити, проіснувати, перезимувати*, у решті випадків – згаданий поширювач є факультативним. З формально-граматичного погляду він представлений такими варіантами: Adv (обставина часу): Був тоді присмерк (Хвильовий), N₄, N₅ та праерN₅: Два дні тривав бій (Яновський); Нехай злидні живуть три дні (Шевченко); Перед обідом скоїлось лихо (Марко Вовчок); Зате й по цей час живе добра слава про Василя Трубенка (Довженко); На дві хвилини на пероні здіймалася метушня (Панч).

Чотирикомпонентні схеми реалізуються у таких структурах: S-VfPraed-Obj-Adj; S-VfPraed-Adv_{loc1}-Adv_{loc2}; S-VfPraed-Adv-Obj; S-VfPraed-Adv_{loc}-Adv_{temp.}

Структура :S-VfPraed-Obj-Adj передбачає об'єкт і атрибутивний поширювач, крім суб'єкта і предиката. Функцію предиката виконує дієслово наявності мати. Іменники, що позначають об'єкт, характеризуються сильними атрибутивними зв'язками, тобто вимагають поширення, необхідного для структурно-комунікативної реалізації речення, і функціонують як позначення “невідокремлюваних” сутностей особи – зовнішніх ознак та частин тіла (обличчя, руки, очі, голова): Він /вершник/ мав довгообразе, перепечене сонцем обличчя (Стельмах); У Павлова були пухкенькі малі руки, вкриті золотим пухом (Яновський); Священик мав голубі очі (Скляренко) і внутрішні ознаки, властивості, якості (пам'ять, голос, вдача, характер): Мав тоненький голос я (Тичина). “Відокремлювані” сутності особи передаються за допомогою іменників – назв одягу. Атрибутивний поширювач тут є факультативний. Назви одягу вирізняють певний суб'єкт з ряду однорідних: Вона /Масючка/ була в чорному горсеті, в хустці на шії, була зав'язана шовковою, але не новою хусткою (Нечуй-Левицький).

Структура S-VfPraed-Adv-Adv реалізується двома варіантами: 1) S-VfPraed-Adv_{loc1}-Adv_{loc2}, де loc₁, означає початок локалізації суб'єкта, а loc₂ – її кінець: Дорога прямувала від (з) лісу на хутір (Зарудний). Ця схема найчастіше має таке морфологічне вираження: N₁-Vf-відN₂-до N₂, N₁-Vf-відN₂-наN₄; 2) S-VfPraed-Adv_{loc}-Adv_{temp.}, де Adv_{loc} означає місце реалізації предикативної ознаки, Adv_{temp.}- часовий відрізок процесу буття: День і ніч я пропадаю в “чека” (Хвильовий); З минулої ночі на Литовському півострові точиться бій (Яновський).

Структуру S-VfPraed-Adv_{loc}-Obj формує переважно дієслівний предикат мати, особливість якого впливає із загальнодієслівної категорії перехідності, котра вимагає прямого об'єкта, вираженого субстантивом у формі знахідного безприйменникового відмінка. Можливим, але не обов'язковим компонентом у названій структурі є Adv_{loc}, який вказує на місцезнаходження об'єкта: Громадяни мали в Америці багатих родичів (Скляренко).

Чотирикомпонентну будову мають окремі речення наявності, переважна більшість локативних і незначна кількість речень існування. Наявність компонентів у семантичній структурі речення зумовлена семантико-синтаксичною валентністю дієслівного предиката та детермінується ступенем інформативної достатності висловлення.

Буттєвим реченням властиві специфічні семантичні особливості. Поділ на семантичні типи зумовлений лексичним наповненням компонентів. Так, речення існування і локативні поділяються на типи залежно від семантики дієслівного предиката, оскільки саме він домінує в організації відповідних синтаксичних структур, і тому зміст усього висловлення залежить від семантики предиката. Предикати наявності і приналежності різноманітністю не відзначаються, а тому при поділі відповідних речень на типи враховується семантика поширювачів, зокрема атрибутивного та об'єктного.

У типовому значенні “бути, існувати, бути наявним, знаходитися, перебувати” виділені три групи буттєвих речень, у межах кожної з яких наявні окремі семантичні типи. Серед речень існування виділено шість типів:

1) речення існування без додаткових характеристик: На березі зробився заколот (Хвильовий); Був вітер тої ночі (Довженко); Онисько жив безпечно в москалевій хаті (Панас Мирний); Ідуть дощі, холодні осінні тумани клубочать угорі... (Коцюбинський); Споконвіку в цьому краї над річкою Тисою і на високих схилах Карпат жили українці (Скляренко);

2) речення існування з додатковими якісними характеристиками: Вітер лютував цілу ніч (Хвильовий); На обличчі в нього глибоко в'їлися в шкіру сині порошинки (Яновський); В синім підсмутку очей причаїлась недовіра, посміх і ще щось (Стельмах); Кашель клекотів у нього в грудях, як лава у вулкані, довго і грізно (Довженко); Три роки велетенське убивство лютувало на землі (Михайло Орест); І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють у лампаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом (Хвильовий); Вже осінь тепла гетьманує у тайнім плетиві беріз (Маланюк); І в пшеничнім пишнім урожаї лісовий таїться сизий дим (Рильський); Під завеликими бровами глибоко засіли невеличкі очиці (Стельмах); Кожна зморшка на безвусому виду скакала у нього (Коцюбинський);

3) речення існування з додатковими кількісними характеристиками: В Індії ж дальній тим часом така їх /хоботуватих слонів/ невидана сила водиться скрізь (Зеров); У великій кількості саме в таких людних місцях він /бекас/ і буває (Хвильовий);

4) речення існування з додатковими темпоральними характеристиками: Я доживаю останній свій десяток літ (Довженко); Та все-таки і там /в світі/ пожив я трохи (Павличко); Дощі затягнулися надовго (Гончар); Буває така розмова, що ув'язнює, наче кліть (Павличко);

5) речення існування як процес самовиявлення і сприймання зором, слухом, нюхом і дотиком: А зверху синіло чудове пишне синє небо... (Нечуй-Левицький); Легкий шелест чується в

гаю (Леся Українка); А син уже там..., де дунають інші, залізні слова (Гончар); По місту дунала стрілянина (Яновський);

б) речення існування з оцінною семантикою: Його сім'я живе в достатку, процвітає (Нечуй-Левицький); Професор Статор бідував (Нехода); Раніше в селі школа ледве животіла (Стельмах); Ой, важке наше життя! Ми нидіємо та червоніємо отут. Не живемо, а тільки животіємо в цій глуші (Нечуй-Левицький);

Окремий різновид буттєвих речень становлять конструкції з семантикою наявності і приналежності, які об'єднані спільним значенням усього висловлювання: *хтось має щось; у когось є щось, хтось володіє чимсь; комусь належить щось*. Речення наявності і приналежності – це двоскладні структури, до складу яких входять предикат наявності або приналежності і обов'язковий компонент, що позначає об'єкт володіння чи наявності. Термін “посесивна наявність” розглядається у роботі як типова семантика речень, що передають відношення між предметом володіння, власності та власником: Він /Гансар/ володіє десятинами землі (Самчук). Поняття “посесор” реалізується у відповідних реченнях як власне володар: Гаврилів батько Тимко мав корчму в Кленах (Скляренко), особа-носій ознаки, властивості: Є все ж бо надія у мене (Павличко), особа, у співвідношенні з якою існує інша особа або предмет: На Миколі була гарна, мов земля, сорочка... (Нечуй-Левицький).

На основі конкретного характеру посесивних відношень виділено такі семантичні типи речень наявності/приналежності:

1) повідомлення про наявність у власності чи в розпорядженні конкретного предмета володіння: У морі Фрігійському мав я /Еней/ Двадцять суден... (Зеров); Його /Ястшембського/ батько колись мав свої села... (Нечуй-Левицький); Він мав кімнату у слов'янському кварталі (Скляренко);

2) повідомлення про наявність об'єктів, що характеризують посесора: На Джерисі була спідниця з темної пістрі та сорочка з товстого полотна (Нечуй-Левицький);

3) повідомлення про наявність зовнішніх ознак, властивостей, якостей: Хаєцький мав гострий зір (Гончар);

4) повідомлення про наявність внутрішніх персональних характеристик: Данило має в душі велику віру (Стельмах);

5) повідомлення про певні стосунки – кровні, родинні, близькі, дружні: Сім'я в мене є (Довженко); Була дочка в його [Давида] Фамор і син Амон (Шевченко); Мав Дмитро Клумак дружину Варвару (Скляренко);

б) повідомлення про вік особи: Йому було близько тридцяти п'яти літ (Зеров); Тітонька Василина Кашпарівна мала на той час літ біля п'ятдесяти (Зеров).

Локативні буттєві речення виражають буттєві просторові відношення. Їх можна кваліфікувати як структури, що містять локативний предикат, орієнтований на суб'єкт локалізації у просторі, і повідомляють про буттєві характеристики об'єкта. У межах локативних речень виділені такі типи:

1) перебування, знаходження особи у довкіллі: Мінометники розташувалися в саду на околиці (Гончар); Увечері Черниш і Сагайда сиділи у розвідників (Гончар); Далеко я за містом був (Михайло Орест);

2) розміщення предмета у просторі: Ярмарок розташувався на майдані коло річки (Яновський); Кімната його була в підвалі (Хвильовий); Медвинська школа містилася в колишній церковній сторожці (Стельмах);

3) знаходження об'єкта зі зміною його місцеположення: Стежки змінюються глибоко в житі (Коцюбинський); Від шосе в глибину лісу в'ється стежка (Гончар); Сюди і туди вихиляється річка (Стельмах);

4) локалізація, перебування суб'єктів у певній кількості: В глибоких долинах...тіснилися кам'яні громади... (Коцюбинський); По голому, сірому виступу скелі ліпились татарські халупки, зложені з дикого каміння (Коцюбинський); Хворі купчилися в палатах (Гончар);

5) локалізація суб'єкта з темпоральною характеристикою: Цілими вечорами Тимко просиджував під хатою (Тютюнник); Тиждень вона пролежала в лікарні (Нечуй-Левицький);

5) перебування суб'єкта де-небудь з метою чи без мети: Стражник Чапля увесь час штовхався між людьми (Панч).

ВИСНОВКИ

Буття є універсальною категорією, що відображає реально існуючу картину навколишнього світу. Базуючись на філософській основі, лінгвістична категорія буття передає відношення між суб'єктом і предикатом у реченні. Буття – це все те, що реально існує у дійсності. Існувати – означає перебувати у геометричному просторі. Дослідження семантичної категорії буття, що є складовою частиною лінгвістичної, представлено у двох аспектах: лексико-семантичному, пов'язаному з описом значеннєвої природи дієслівного предиката буття, і семантико-синтаксичному, який передбачає аналіз двоскладних речень, що повідомляють про різні вияви буття явищ, предметів у позамовній дійсності.

Семантична категорія буття має низку класифікаційних ознак, виділюваних на логіко-семантичному рівні: буття – це процес, що триває у часі, а буттєві дієслова – це дієслова процесу і

стану, вони мають при собі показник фазовості, котрий вказує на етапи буття: початок – продовження – кінець; буття характеризується незмінністю, статичністю протікання.

Категорія буття виявляється у системі дієслівних значень, які об'єднуються в одну групу на основі інтегральної ознаки, властивої всім одиницям. Такою ознакою є *бути, існувати, знаходитися, перебувати, міститися, бути наявним*.

Виділення лексико-семантичної групи ґрунтується на парадигматичних і синтагматичних зв'язках дієслівного предиката. Дієловам буття властиві диференційні якісні, темпоральні та кількісні ознаки, за наявності яких здійснюється внутрішній значеннєвий поділ аналізованих лексичних одиниць. Дієслівні предикати, згідно з вербоцентричною теорією, виконують провідну функцію у формуванні семантико-синтаксичної структури речення.

Дослідження валентних особливостей буттєвих дієслів дало підстави для виділення дієслів з абсолютною, релятивною та абсолютивно-релятивною семантикою.

Структурний мінімум буттєвих речень складають компоненти, обов'язкові з комунікативного погляду. До визначальних засад виділення структурних типів належать валентні особливості дієлова-присудка, з якими безпосередньо пов'язана їхня інформативно-комунікативна завершеність. З структурного погляду аналізовані речення функціонують як дво-, три- і чотирикомпонентні конструкції. Двокомпонентну будову мають речення існування, трикомпонентну і чотирикомпонентну - речення наявності і приналежності та локативні.

Типове значення семантики буттєвого речення формується на основі семантичних різновидів предиката і його поширювачів. Ототожнення компонентів семантичної структури речення і синтаксичних функцій членів речення властиве лише тим буттєвим конструкціям, у яких суб'єкт співвідносний з підметом, а об'єкт – з додатком. Семантична і граматична структура буттєвих речень переважно симетричні. Асиметричну будову мають речення посесивної наявності з предикатом *бути*, де місце семантичного суб'єкта займає додаток, а підмет виконує функцію граматичного суб'єкта.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНІ В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Лонська Л.І. Дієлова лексико-семантичної групи буття у функції предиката буттєвого речення // Ономастика і апелятиви. Вип.3-Дніпропетровськ: ДДУ, 1998.-С.56-67.
2. Лонська Л.І. Про валентнісні особливості українських буттєвих дієслів // Наука і сучасність: Зб.наук.праць. Ч.П.-К.,1998.-С.198-208.
3. Лонська Л.І. Семантичні типи буттєвих предикатів: Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки. Вип. 15.-Черкаси, 2000.-С.42-50.
4. Лонська Л.І. Зв'язок категорії валентності та семантичної структури буттєвого речення// Філологічні студії. Науковий часопис. -№ 1. – Луцьк, 2000. – С. 110-116.

5. Лонська Л.І. Трикомпонентні моделі буттєвих речень // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Вип. 31.- Кіровоград, 2001.- С.171-173.
6. Лонська Л.І. Структурно-семантичний аналіз двоскладних буттєвих речень // Наука і сучасність: Зб. наук праць. - Т. XXV: Педагогіка, філологія. – К.: Логос, 2001. – С. 224-232.
7. Лонська Л.І. Лексикалізовані та делексикалізовані дієслова зі значенням буттєвості у двоскладному реченні // Франція та Україна, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур.-Дніпропетровськ: Арт-Прес,1998.-С.83-88.
8. Лонська Л.І. Буттєві речення у творах О.Т.Гончара // Олесь Гончар і шістдесятництво. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження Олесь Гончара.-Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1998.-С.97-100.
9. Лонська Л.І. Принципи виділення буттєвих речень у практичному курсі сучасної української літературної мови. // Соціально-педагогічне забезпечення гуманітарної освіти спеціаліста технічного профілю. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Ч.ІІІ.- Черкаси, 1999.-С.32-37.
10. Лонська Л.І. Семантична структура локативних буттєвих речень // Актуальні проблеми менталінгвістики. Науковий збірник.-К.-Черкаси: Брама, 1999.-С.241-244.
11. Лонська Л.І. Склад ЛСГ дієслів буття //Лінгвістичні студії. Вип.3.-Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000.-С.59-67.

АНОТАЦІЯ

Лонська Л.І. Структурно-семантичні особливості буттєвих речень в українській мові. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01-українська мова. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2001.

Дисертацію присвячено дослідженню граматичної і семантичної структури двоскладних буттєвих речень в сучасній українській літературній мові. У дослідженні розроблено й реалізовано новий підхід до вивчення суті буттєвого речення. З'ясовано лінгвістичну суть категорії буття, яка ґрунтується на філософській основі, описано фази буття, встановлено склад дієслів буття у функції провідного компонента семантичної структури речення, здійснено їх семантичну класифікацію, визначені валентні і сполучувальні особливості буттєвих дієслів, встановлено різновиди буттєвих речень, описано мінімальні структурні схеми буттєвих речень, засоби їх вираження, виділено семантичні типи аналізованих структур.

Ключові слова: семантична структура, граматична структура, буттєве речення, буттєвий предикат, семантичні компоненти, семантико-синтаксична валентність, фази буття, мінімальна структурна схема, семантичний тип.

АННОТАЦІЯ

Лонская Л.И. Структурно-семантические особенности бытийных предложений в украинском языке. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык. Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2001.

Диссертация посвящена исследованию грамматической и семантической структуры двусоставных бытийных предложений в современном украинском литературном языке.

Анализ языкового материала произведен на двух уровнях: лексико-семантическом, предусматривающем описание содержательной стороны глагольного предиката, и семантико-синтаксическом, предполагающем характеристику предложений с семантикой бытия, существования.

В исследовании развивается новый подход к изучению сущности бытийного предложения, его семантической и грамматической структуры. Установлена лингвистическая природа категории бытия во взаимосвязи с её философской интерпретацией. Произведен детальный семный анализ структуры глаголов, принадлежащих к фазам бытия. Разработана собственная методика выделения бытийных глаголов из словаря, текстов художественной литературы. С учётом трёх ведущих принципов – денотативного, парадигматического и синтагматического - установлен состав лексико-семантической группы бытийных глаголов, произведена их семантическая классификация, описаны группы глаголов с потенциальной семой бытия, определены условия её реализации. В работе описаны валентные и сочетаемостные свойства бытийных предикатов, выделены разновидности двусоставных бытийных предложений, предложены минимальные структурные схемы анализируемых предложений, морфолого-синтаксические средства их выражения. В состав бытийного предложения входят минимальные компоненты, необходимые для реализации его структурного и информационного плана, то есть распространители, обусловленные валентностными особенностями глагольного предиката. Выделены и описаны семантические типы исследуемых предложений, позволяющие рассматривать понятие “бытийное предложение” в более широком смысле. Основные результаты, полученные в диссертационном исследовании, можно использовать при изучении других типов простого предложения в современном украинском литературном языке, в системном описании

моделей предложения, в лексикографической практике при составлении синтаксического словаря сочетаемости глагольных лексем с субъектными, объектными, локативными и темпоральными синтаксемами.

Ключевые слова: семантическая и грамматическая структура, бытийное предложение, бытийный предикат, семантические компоненты, семантико-синтаксическая валентность, фазы бытия, минимальная структурная схема, семантический тип.

ANNOTATION

Lonska L.I. Structural and Semantic Peculiarities of the existence sentences in the Ukrainian Language. –Manuscript.

The thesis for a Master's Degree in the Ukrainian Language, spesiality 10. 02. 01.-The National Pedagogical University named after Drahomanov, Kyiv, 2001.

The thesis is devoted to the analysis of the semantic structure of the sentences expressing different kinds and forms.

In the thesis a new approach to study the existence sentences was developed. The linguistic meaning of the category of existence was defined in connection with its philosophical sense. The work discribes phases of existence defines the verbs with the meaning of existence in the function of the main component of a semantic structure of sentence and offers the principles of semantic classification of the verbs. It defines valency and copulative features of them , gives examples of different types of existence sentences. The minimum structural schemes of existence sentences and their semantic types are difined.

Key words: semantic structure, grammatical structure, existence sentence, verbal predicate, semantic components, semantic and syntactic valency, phases of existence, minimum structural scheme, semantic type.